

ների՝ Բագրատունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը և միայն Սպերում էին նրանք կրում «տանուտիրական պատին ազդին»⁵⁸,

նույն այդ ժամանակ պետք է կաշմված լինեն «Ծառէացոց», Շակաշենի (հետագայում՝ «Գարդմանացոց») և «Ուտեացոց» «իշխանութին-կողմնակալութիւնները»⁵⁹:

Տրդատ Ա-ի ժամանակ պիտի առաջ եկած լինի նաև Դիմաքսյանների իշխանական տոհմը: 37 թվականին, երբ Գողերձական ծայրամասային կողմնակալությունը ընդմիջտ անցավ Վրաց (Իրերիայի) թագավորությանը, այնտեղ կառավարող Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչները ապաստան գտան պարթևների մոտ և միանալով Տրդատի զորամասերին, պայքար էին մղում հռոմեացիների դրածո Միհրդատ թագավորի դեմ⁶⁰:

Արքունիքին է մոտեցվում նաև մարդ ցեղի վերնախավը, հատկապես ցեղապետը՝ «մարդպետ» տոհմական տիտղոսով, որը թագավորից ստանում է, ինչպես նշվեց վերը, արքունի կալվածքների և գանձարանների ու արքայական ընտանիքի խնամակալի՝ «Հայրի» գործակալությունը, որը այնուհետև հայտնի էր իբրև «մարդպետություն», իսկ ինքը՝ այս պատիվը կրողը՝ «Հայր Մարդպետ»:

3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մեծ Հայքի տեքիտորիան: Հռանդեայի դաշնագրով վերականգնվում է Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիալ ամբողջությունը, բայց որոշ վերապահությամբ: Մ. թ. 37 թվականի դաշնագրով, Պարթևստանի պետության կազմի մեջ մտնող սահմանամերձ Ադիաբենների թագավորությանը միացվեցին Հայոց Միջագետքը, Մավդեքը և Արվաստան-Միգդոնիան՝ Մծբին կենտրոնով՝ 27.000 քառ. կմ տարածությամբ: Բացի այդ, նույն այդ ժամանակ Մեծ Հայքից անջատվում և միացվում է Իբերիային՝ Վրաց շախարհին, մասնական ազգաբնակչություն ունեցող Գողերձականը՝ 5.000 քառ. կմ տարածությամբ: Այս տերիտորիաները ընդմիջտ մնացին Մեծ Հայքից դուրս: Մնում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան այն առումով, որ պահպանվել է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, և որը ընդգրկում էր 285.200 քառ. կմ տարածություն⁶¹: Մեծ Հայքի տերիտորիան այնուհետև այդ տարածությամբ պահպանվեց մինչև նրա բաժանումը 387 թվականին:

Մ. թ. առաջին դարերի անտիկ հեղինակների, հատկապես խոշորագույն աշխարհագրագետների՝ Պլինիոս Ավագի (23—79) և Պտղոմեոսի (90—168) տեղեկությունները համընկնում են «Աշխարհացոյց»-ում պահպանված տեղեկություններին՝ Հայաստանի գրաված տերիտորիայի ու նրա սահմանների մասին:

58 Տե՛ս Խոռենացի, Բ, է:

59 Այս ժամանակաշրջանում Ուտիքը (Otene) ըստ Պլինիոսի հաղորդման (Plin., NH, VI, 16) տարածվում էր մինչև Արաքս (Նրատա) գետը: Այս գետից հարավ գտնվում էր Կասպից երկրի կամ Բաղասականի կողմնակալությունը:

60 Տե՛ս վերը, էջ 724 և հաջ.:

61 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 69, 118:

Պլինիոս Ավագի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Կլավդիոս կայսեր (41—54) կարգադրությամբ մանրամասն ուսումնասիրվել է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան և կազմվել է քարտեզ, որը հետագայում օգտագործել է Պտղոմեոսը, Կլավդիոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող նյութերը լայնորեն օգտագործել է նրա կրտսեր ժամանակակից Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսը և շարադրել է իր աշխարհահռչակ «Բնական պատմության» («Naturalis Historia») մեջ, որը նա ավարտել է մ. թ. 77 թվականին:

Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները ընդգրկված են նշված աշխատության վեցերորդ գրքում: «Մեծ Հայքը (Armenia Maior),— գրում է Պլինիոսը,— որ սկսվում է Պարիադրյան լեռներից (montes Paryadres)⁶², ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ⁶³, Այն (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին⁶⁴ և կազմում է սկիզբը Միջագետքի, որը տարածված է երկու գետերի միջև. այնտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոեացի արաբներով (Arabes Aroei)⁶⁵: Այսպիսով, այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբեննե, այդ նահանգից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով⁶⁶. իր ձախ կողմում (Մեծ Հայքը) լայնությամբ տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը, անցնելով Արաքս գետից. այն կողմ⁶⁷, իսկ իր երկարությամբ⁶⁸ տարածվում է մինչև Փոքր Հայքը (Armenia Minor), որից բաժանված է Եփեսիսյան Պոնտոս թափվող Ապսարոս գետով⁶⁹ և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրյան լեռներով:

Կյուրոս (գետը) ծնվում է Հնիոթիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան⁷⁰: Աբաքսը ծնվում է միևնույն լեռներում և Եփրատը՝ 600

62 Համապատասխանում է Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթային:

63 Տիգրիսը, ավելի ճիշտ՝ Արևմտյան Տիգրիսը, սկսած 37 թվականից, սահման էր պարթևներին ենթակա Ադիաբեննեի և Մեծ Հայքի թագավորությունների միջև. Նույն այս սահմանագիծը նշված է «Աշխարհացոյց»-ում (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 68—69):

64 Այսինքն՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքները գտնվում են Հայաստանում:

65 Նկատի ունի Արուաստան (ասոր. Beth Arbae) երկիրը՝ անտիկ հեղինակների Միզգոնիան, որի կենտրոնն էր Մծբին քաղաքը, և, ինչպես տեսանք, 37 թվականից մտնում է Ադիաբեննեի կազմի մեջ:

66 Ադիաբեննեի նահանգը նեղ իմաստով տարածվում էր Տիգրիս գետից դեպի արևելք՝ մինչև Զազրոս լեռները, և Փոքր Զավ գետի վերին հոսանքը: Տվյալ դեպքում Պլինիոսը նկատի ունի Ադիաբեննեի (նեղ իմաստով) և Մեծ Հայքի սահմանագիծը, որը անցնում է Փոքր Խարուր գետից դեպի արևելք ձգվող ջրբաժան լեռնաշղթայով և անտիկ հեղինակների մոտ կոչվում էր Niphates:

67 Այս հատվածից երևում է, որ Պլինիոսը խոսում է Հայաստանի սահմանների մասին, իր ձեռքի տակ ունենալով համապատասխան քարտեզ, որտեղ նայոդի համար ժախ կոչվից, այսինքն՝ հարավ-արևմուտքից Հայաստանը տարածվում էր դեպի հյուսիս մինչև Կյուրոս (Կուր) գետը:

68 Այսինքն՝ արևելքից արևմուտք:

69 Ապսարոս է կոչվում Զորոս գետի ստորին հոսանքը, որտեղ սկսվում է ջրբաժան Պարիարյան, այսինքն՝ Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթան:

70 Այս տեղեկությունը Պլինիոսը վերցրել է Հեկատոսոս Միլետացուց և նկատի ունի Կարմիր-Փորակ (այժմ՝ Ալաշյու-ակբար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Ադրահանի միջև Coraxici montes «Կորաքսյան» անունից էին դուրս բերում Cyrus—Կուր գետի անունը:

քալլ միջանկյալ հեռավորություններ⁷¹, և աճելով Մու(ր)սիս⁷² գետակով, ինքը թափվում է, ըստ մի քանի աղբյուրների (կարծիքի), Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Փոքր Հայքում հայտնի քաղաքներ են Կեսարեան, Ազան, Նիկոսպոլիսը⁷³, Մեծ Հայքում՝ Ար(սա)մոսատը՝ Եփրատի մոտ⁷⁴, Կարկաթիոկերտը՝ Տիգրիսի մոտ⁷⁵, Տիգրանակերտը՝ մի բլրի վրա⁷⁶, Արտաշատը՝ գաշտավայրում, Արաքսի մոտ⁷⁷:

Այնուհետև Պլինիոսը խոսում է Մեծ Հայքի թաղավորության տարածության մասին. «Ավֆիդոսի կարծիքով,— շարունակում է Պլինիոսը,— ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5.000.000 քալլ է. Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1.300.000 քալլ. իսկ լայնությունը (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»⁷⁸:

Մեծ Հայքի սահմանների մասին ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Պլինիոսից հետո հանդես եկած հուլակավոր Կլավդիոս Պտղոմեոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռնարկում», որը հրապարակվել է մ. թ. 150-ական թվականներին, Ասիայի 3-րդ քարտեզում⁷⁹, ցույց է տալիս Մեծ Հայքը նույն սահմաններում, ընայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև նախքան 37 թվա-

71 Հնում գերելում կր այն կարծիքը, որ Եփրատի (իմա՝ Արևմտյան Եփրատի) և Արաքսի ձկունքները գտնվել են նույն լեռներում: Նկատի ունենալով այս՝ «Աշխարհացոյց»-ը գրում է՝ «...բղխէ... զԵփրատ յարեւմտս, և զԵրասխ՝ յարեւելս»: Նույնը ասում է Ստրաբոնը (Strabo, XI, 14, 2): Արաքսի ակունքներից ոչ հեռու գտնվող Մուրց գետը համարվում էր Արաքսի սկիզբը, իսկ Մուրց գետի ակունքների ջրբաժան Միրանյաց լեռների (այժմ՝ Փալանթոքյան-դաղ) արևմտյան փեշերին գտնվում էին Եփրատի ակունքները:

72 Mu[r]sis համապատասխանում է Մուրց գետին:

73 Այստեղ հիշատակվող Փոքր Հայքի քաղաքները բոլորը գտնվել են Լյուկոս-Գալլ գետի հովտում. Կեսարեան պիտի լինի Մեծ Հայքին սահմանակից Satala—Սատաղը (այժմ՝ Սադաղ գյուղ), Ազան—Aza (Itin. Ant.) (այժմ՝ Ազիզ գյուղ) և Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բուրզ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ:

74 Ar[s]ajmosata—Արշամշատը գտնվել է Անթիաս գաշտավայրում՝ Արածանի գետի վրա՝ այժմյան Խարաբա-Նաշրաան ավերակները գետանցի մոտ:

75 Թերևս Arcathiocerta—Արկաթիակերտ: Ըստ երևույթին, հետագայում կոչվել է Անդղ (այժմ՝ էգիլ) և գտնվել է Անդեղ-տուն գավառում:

76 Տիգրանակերտը գտնվել է այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղը:

77 Artaxata—Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր Վիրապի վանքից մինչև Քուլուկ-Վեդի:

78 Plin., NH, VI, 10: Ըստ Պլինիոսի տեղեկությունների, Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի Արևելք ձգվում է Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող Դասկուսա բնակավայրից (Փոքր Հայքում՝ Արաբկիր-Հայի գետաբերանից արևմուտք, Կողբենիք գյուղից հյուսիս) մինչև Կասպից ծով, ընդամենը 1.300.000 քալլ, այսինքն՝ 1.300 հոմեական մղոն, որ համապատասխանում է 1.950 կիլոմետրի: Լայնությունը հարավից հյուսիս, այսինքն՝ Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա (Վրաց աշխարհ), որի սահմանագիծը Մեծ Հայքի հետ անցնում էր Կուր գետով, նա հաշվում է 650.000 քալլ կամ 650 հոմեական մղոն, որ հավասար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերը ճիշտ չեն ու թերևս աղավաղված վիճակում են մեզ հասել: Իրական տվյալներով Մեծ Հայքի լայնությունը հավասար է 870 կիլոմետրի, իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 550 կիլոմետրի: Մեկ քալլը համապատասխանում է հունական δρυσια-ին ու հոմեական passus-ին և հավասար է 1.85 մետրի: Տվյալ դեպքում չորս է ածվում Հոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալլը— mille passus, այն է՝ հոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ:

79 Տես՝ Ptol., Asiæ tabula tertia, V, 12, 1—9:

կանի համաձայնագիրը Մեծ Հայքի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր:

Ըստ Պտղոմեոսի⁸⁰, Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կազմում է Կողքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճորոխ գետի ստորին հոսանքում գտնվող Եգր «փոքր աշխարհը»), ապա Վիրքը և Աղվանքը՝ Կուր գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս կազմի մեջ մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփրատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսխական լեռներով մինչև Կողքիս: Տվյալ դեպքում Պտղոմեոսը նկատի ունի Աճարա-Մեսիական լեռները, որոնք այս մասում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանագիծն էին մինչև 37 թվականը: Արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն էր Վրկանից (Կասպից) ծովի մասը՝ Կուրի գետաբերանից մինչև 79°45'—43°20' վրա գտնվող Կետը (մոտավորապես պիտի համապատասխան լինի այժմյան Աստարա վայրին): Այնուհետև, սահմանը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արևմուտք՝ Կասպիական լեռներով, որոնք Մեծ Հայքը բաժանում էին Մեգիսիայից: Հարավից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետքին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռներով (նկատի ունի Հայկական Տավրոսի այն մասը՝ Մովս լճից հարավ), որտեղ Եփրատի արմունկը նրան բաժանում էր Կիլիկյան Տավրոսից և Տիգրիս գետով, այսինքն՝ Արևմտյան Տիգրիսը և Տիգրիսը, որը սահմանագիծ դարձավ 37 թվականից հետո: Ապա սահմանագիծը անցնում էր Նիփատես (Նպատ) լեռներով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում գտնվող Ասորեստանից (իմա՝ Ադիաբեններից)⁸¹, մինչև Կասպիական լեռները: Բերված տվյալները Հայաստանի մեզ հասած ամենահին քարտեզից են, որ պիտի Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզն» է: Հետագա աղբյուրներում Հայաստանի աղպիսի մանրամասն նկարագրություն գտնում ենք միայն V դարի հայ մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի ու Մովսես Խորենացու մոտ, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության մասին խոսում են մինչև նրա 387 թվականի բաժանումը: Սակայն, իհարկե, VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի տեղեկությունները մնում են անգերազանցելի: Վերջինս հնարավորություն է տալիս վերծանելու նույն Պլինիոսի տեղեկությունները Մեծ Հայքի ներքին վարչական բաժանման մասին:

Մեծ Հայքի վարչական առարքաբաժանումը: Արտաշեսյաններից հետո խախտվել էր երկրի վարչական կարգը և անհրաժեշտ էր վերականգնել երկրի վարչական բաժանումն ու վարչական միավորումներում՝ «աշխարհներում» և «գավառներում» ու «ազգազավառներում» ստեղծել ղինվորական և վարչական-հարկային իշխանություններ: Անշուշտ, Տրդատ Ա-ը ձեռնամուխ է եղել այս գործին:

Այս կապակցությամբ կրկին պիտի հիշատակել Պլինիոսի հետաքրքրական տեղեկությունները Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մասին: Վտուլյզ է,— գրում է Պլինիոսը,— որ նա (Մեծ Հայքը) բաժանված է ստրատեգիաներ

⁸⁰ Strabo Ptol., V, 12, 1:

⁸¹ Տրայանոս կայսեր արևելյան արշավանքների ժամանակ (114—117) Ադիաբենների թագավորությունը նվաճվեց Հռոմի կողմից և նրա տերիտորիան վերածվեց հռոմեական պրովինցիա Assyria-ի՝ Ասորեստանի: Այդ անունն է տրվում Ադիաբեններին հայ մատենագրության մեջ:

(strategias) կոչված պրեֆեկտուրաների, որոնցից մի քանիսը թագավորութիւններ պիտի կազմեն հնում: Նրանք թվով 120 են և բարբարոսական (այսինքն՝ ոչ հունական և հռոմեական— հեղ.) անուններ ունեն»⁸²:

Պլինիոսը իր «Բնական պատմությունը» ավարտել է 77 թվականին, այսինքն՝ հենց այն ժամանակ, երբ Տրդատ Ա-ը կարող էր զբաղվել իր թագավորության տերիտորիայի վարչական բաժանման հարցերով և հազիվ թե հռոմեական գրողին լավ հայտնի լինեին Հայաստանում տեղի ունեցած վերջին փոփոխութիւնները տերիտորիալ բաժանման բնագավառում, մանավանդ, որ նա իր գործը ավարտելուց հետո ապրել է ընդամենը երկու տարի (մահացել է 79 թվականին):

Այսուհանգերձ, Տրդատ Ա-ը, Հայաստանի վարչական բաժանման համակարգը վերականգնելիս ու նոր պայմանների համեմատ զարգացնելիս, գործ է ունեցել Պլինիոսի հիշատակած նույն ստրատեգիաների հետ:

Ուսումնասիրողները, սովորաբար, համարում են, որ Պլինիոսը խոսելով Հայաստանի 120 ստրատեգիաների կամ պրեֆեկտուրաների մասին, նկատի է ունեցել Մեծ Հայքի գավառները, որոնց թիվը այն ժամանակ մշտավորապես այդքան պիտի լիներ⁸³: Սակայն անհրաժեշտ է հիշել, որ պետութեան վարչական բաժանումը ըստ ստրատեգիաների սովորական է եղել հելլենիստական պետութիւնների համար և սովորաբար դրանք ավելի ընդարձակ տերիտորիա էին ընդգրկում, քան «Աշխարհացոյց»-ի գավառները: Արդեն վերը, Արտաշեսյան Հայաստանի վարչական բաժանման կապակցութեամբ, նշվել է, որ Պլինիոսի մոտ ստրատեգիաների թիվը կարող է աղճատված լինել և մեզ հասած 120-ի փոխարեն եղած լինել պարզապես 20, որ շատ հարմար է Հայաստանի համար⁸⁴: Ավելի հավանական է թվում, սակայն, որ 120 թիվը ճիշտ է, և Պլինիոսը ցանկացել է տալ Հայաստանի ավելի մանր, ստրատեգիաների ստորաբաժանումներ հանդիսացող միավորների քանակը, բայց սխալմամբ անվանել է դրանք ստրատեգիաներ:

Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի տվյալները համեմատելով «Աշխարհացոյց»-ում ընդունված Մեծ Հայքի տերիտորիալ բաժանման հետ, կարող ենք վերստեղծել Մեծ Հայքի թագավորութեան տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերը, որ գոյութիւն է ունեցել արդեն հելլենիստական ժամանակաշրջանում և զարգացել է Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների օրոք:

Այդ վարչական բաժանումը պայմանավորված էր առաջին հերթին բնապատմական պայմաններով՝ Հայաստանի լեռնազրոյթամբ: Հայաստանի ինքնամիութիւն ձորերն ու հովիտները անհայտ ժամանակներից հանդիսացել են բազմաթիվ էթնիկական կազմավորումների բնակատեղիներ: Յուրաքանչյուր «ձոր», «փոր», «հովիտ» հանդիսանում էր առանձին «ազգի», ցեղի և տոհմի բնակավայր և «գաւառ» բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է և՛ տոհմ կամ ցեղ և՛ նրա զբաղեցրած տերիտորիան: Հետագայում, երբ «գաւառը» գործ էր

⁸² Plin., NH, VI, 10, 2:

⁸³ Նույն տեղում: Տրդատը հաճակալել է (պաշտոնապես) 66-ից, Պլինիոսը մահացել է 79-ին (13 տարի ժամանակակիցներ են եղել): Բայց Պլինիոսը ուսումնասիրել է Մեծ Հայքը Կլավդիոսի (41—54 թթ.) կայսրութեան օրոք:

⁸⁴ Տե՛ս վերը, էջ 679, ծան. 40:

COL

20

20

ածվում միայն տերիտորիայի իմաստով, ցեղային տերիտորիան տարբերելու համար վարչական միավոր «գաւառից», գործ էր ածվում «ազգագաւառ» բառը։ Բնորոշ է, որ գավառների անունների մեծագույն մասը էթնիկական ծագում ունի։ Այն ցեղապետները, որոնք նշանակվում են տվյալ գավառի ժառանգական կառավարիչներ՝ «գաւառակալներ», նրանցից «սերված» նախարարական տոհմը իրեն ժառանգական տերիտորիան հանդիսացող գավառի անունն է կրում։ Սակայն նախարարական տոհմերի անվանումների մեծագույն մասը տարբեր է նրանց կողմից կառավարված գավառների անուններից։

Հայաստանի վարչական միավորները՝ «գաւառները» և «աշխարհները» ըստ իրենց պատկանելության, տարբերվել են միմյանցից և գոյություն են ունեցել առնվազն հինգ կարգի տերիտորիաներ, որ պայմանավորված էր հողատիրության տեսակներով։

Թագավորող դինաստիայի ժառանգական սեփականությունը հանդիսացող արքունի տերիտորիաները՝ «տուն արքունի», բաժանվում էին առանձին տերիտորիաների, ինչպիսիք էին՝

1. Անմիջապես թագավորի, թագաժառանգի և արքունիքի տնօրինության ներքո գտնվող տերիտորիաները՝ «գաւառք արքունականք» (շուրջ 40 գավառ), 2. Արշակունի սեպուհների տնօրինության ներքո գտնվող գավառներ, որոնք բոլորը միասին կոչվում էին «երկիր սեպհական գնդին» (հետագայում «Վասպուրհական», «Վասպուրական») (3 գավառ)⁸⁵, 3. Տաճարային տերիտորիաներ (4 գավառ), նվիրված դինաստիայի մահացած անդամների հետմահու պաշտամունքին։ «Արքունականք» գավառների թիվը, այդպիսով, հասնում էր 47-ի։ Տրդատ Ա-ից սկսած սրանց համար գործ է ածվում նաև պարթեական «ոստան» տերմինը⁸⁶։

Քաղաքային համայնքային գավառների թիվը հասնում էր 10-ի։

Բզեշխություններ, որոնք ընդգրկում էին 10-ից ավելի գավառներ։ Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ գոյություն ունեւ հինգ բզեշխություն։ Սոփաց կողմն, Աղձնիք, Կորդվաց աշխարհ, Նոր Շիրական և Գուգարք⁸⁷։

Զորորդ կարգի տերիտորիաներն էին բուն տաճարային հողերը, որոնք ընդգրկում էին ութ գավառ։

Հինգերորդ կարգի տերիտորիաները այն ցեղերի տերիտորիաներն էին, մեծ մասամբ Հայաստանի ծայրամասերում, խուլ լեռնային մայրախիտ անկյուններում, որոնք դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման աստիճանի վրա։ Սրանց կողմից բնակեցված գավառները կոչվում էին՝ «ազգագաւառք» և նման գավառների թիվը հասնում էր 29-ի։

Այդպիսով, Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան բաղկացած էր 124 գավառից, որոնք ընդգրկված էին 22 կողմնակալությունների՝ ստրատեգիաների և արքունի տան՝ ոստանի մեջ։ Ինչպես տեսնում ենք, Պլի-

85 Զպետք է շփոթել մ. թ. 591 թվականից հայտնի «Վասպուրական» նահանգի հետ, որ այդպես կոչվեց այն պատճառով, որ նրա հիմնական մասը կազմեցին Տոսպ—Ռշտունիքը և «երկիր սեպհական գնդին» կոչվող Աղիովիտ և Արեւրանի գավառները։

86 А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, էջ 44—46 և շար.

87 Հետագայում բզեշխությունների թիվը նորից հանգում է չորսի (առանց Սոփաի)։

նիոսը, շփոթելով մանր վարչական միաւորները ավելի խոշոր միավորների հետ, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ մոտավորապես ճիշտ թիվ է տալիս՝ 120: Պլինիոսի ամոթ թերևս նույն սխալն ենք տեսնում, ինչ որ վաղ շրջանի հայ մատենագիրների մոտ, որոնք հստակ սահմանադատում չեն դնում «աշխարհ», «սահանգի» և «գավառի» միջև, հաճախ շփոթելով մեկը մյուսի հետ:

Տրդատ Ա-ի ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի բնակչության թիվը հազիվ հասներ երեք ու կես միլիոնի: Բայց սա բավական մեծ թիվ է, եթե նկատի ունենանք, որ մ. թ. I դարում մեր ամբողջ մոլորակի վրա ապրելիս է եղել շուրջ 150 միլիոն մարդ:

Վարչական միավորների՝ ժառանգական տիրույթների վերածվելու տեղեկները: «Նախարար» տերմինը: Ցուրաքանչյուր ստրատեգիա (կամ պրեֆեկտուրա), որը հայերենում իբրև առանձին վարչական միավոր արտահայտվում էր «կողմնակալութիւն», «կուսակալութիւն» կամ պարզապես՝ «կողմն», «աշխարհ», «փոքր աշխարհ» բառերով, ուներ իր կառավարիչը, որը համապատասխանաբար, հունարեն կոչվում էր ստրատեգոս, իսկ հայերեն՝ «կուսակալ», «կողմնակալ», «աշխարհատեր» կամ «բռնաշին»: Սակայն, հավանաբար, դրանք հորջորվել են նաև մեկ այլ ընդհանուր բառով՝ «շահապ» (հնագույն ձևն է՝ «զահրապ»), որ առաջ է եկել հին պարսկերեն «փաշաթրապալանա», հունարեն տառադարձությամբ՝ σατράπης (սատրապ) բառից⁸⁸:

Ստրատեգիան զինվորական-վարչական միավոր էր, իսկ նրա առաջնորդը՝ ամենից առաջ զորավար: Թագավորը այդպիսի շրջանի ղեկավար էր նշանակում կամ իր մերձավորներին, իր թիկնապահ զորքի անդամներին, կամ տոհմային ավագանուց դուրս եկած զորահրամանատարներին: Բոլոր դեպքերում նման ստրատեգոսը՝ «կողմնակալը», ձգտում էր ձեռք բերած պաշտոնը դարձնել իր տան ժառանգական արտոնությունը: Երկրի վարչական միավորների ռազմական ֆունկցիաների բարձրացման հետ պիտի կապել մասսայական «ազդ սերելը», այսինքն՝ ստրատեգոսի վարչական և ռազմական ֆունկցիաները ժառանգական դարձնելը: Այսպես, հետզհետե ժամանակավորապես նշանակվող կառավարիչները դառնում են ժառանգական և առաջ են գալիս նախարարական տոհմեր:

Ինչ վերաբերում է «նախարար» հասկացողությանը, սկզբնական շրջանում այն ունեցել է վարչական իմաստ և ոչ թե ցեղային կամ տոհմական⁸⁹: Սկզբում նախարար էին կոչվում թագավորի կողմից նշանակվող գավառների կառավարիչները՝ «գաւառակալ»-ները, սակայն ժամանակի ընթացքում նախարարի պաշտոնը դառնում է նրա տոհմի ժառանգական արտոնությունը, իսկ

⁸⁸ Հետագայում Հայաստանում «շահապ» բառը ստացել է «քաղաքապետի», «վերակացու քաղաքի մասնավոր իմաստը և այդ իմաստով էլ պահպանվել հայերենում, օրինակ, Մխիթար Գոշը (1130—1213) Տփղիսի քաղաքապետ նշանակված Ամիր Քուրդ Արծրունու կոչում է «շահապն Տփղեաց»: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրանական լեզուներում «աշխարհ» և «քաղաք» հասկացողության համար գործ էր ածվում միևնույն «շաթրա» («շահրա») բառը, որից առաջացել է հայերեն, մի կողմից՝ «աշխարհ» բառը, «երկիր» իմաստով, և մյուս կողմից՝ «շատ» մասնիկը՝ «քաղաքի» իմաստով: Վերջինս առանձին չի գործածվում, այլ իբրև քաղաքների անվան բաղկացուցիչ մաս: Օրինակ՝ Արտաշատ, Արշամաշատ, Արվանդաշատ, Շամշատ (Սամոսատ), Շատրբերդ և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս H. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 461—472:

նրա կողմից կառավարվող տերիտորիան՝ գավառը, նրա տոհմի ժառանգական սեփականությունը⁹⁰։

Նախարարների վարչական և ռազմական իշխանությունը ժառանգական դառնալը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ Հայաստանի սոցիալական կյանքում։ Սկզբում ժառանգական էր միայն նախարարի պաշտոնը տվյալ գավառում, սակայն ժամանակի ընթացքում ժառանգական է դառնում նաև ամբողջ տերիտորիան, ապա նաև նրա վրա նստած գյուղական համայնքները՝ «շէն»-ները, շինականներով հանդերձ։

Հին աշխարհում ծայր առած ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը նրապատում էր Հայաստանում տեղի ունեցող նշված պրոցեսներին, ֆեոդալական հողատիրության առաջ գալուն, որ տեղի է ունեցել հաջորդ III և IV դարերում։

90 «Նախարար» տերմինը պարթևական ժազում ունի և Հայաստանում, ըստ երևույթին, տարածվել է Տրդատ Ա Արշակունու ժամանակաշրջանից։ Այս բառի ճիշտ ստուգաբանությունը վերջերս տվել է Վ. Հեննինգը։ Այն համապատասխանում է պարթևական naxwadar բառին, որ նշանակում է՝ «նա ով գրավում է սկիզբը, առաջին տեղը, պետք է Հարավային խորասանի նորագյուտ արձանագրության մեջ (թվագրվում է մ. թ. III դարով) nḫwdr «նախվադար» բառը հոմանիշ է ḫštrp «խշատրապ» բառին։ «Նախվադար» բառը, ըստ երևույթին, տարածված է եղել Պարթևստանի հյուսիսային (պարթևալեզու) շրջաններում, իսկ «սատրապ»՝ հարավային (տե՛ս А. Г. Периханян, Древнеармянские восстания, էջ 49—50)։